

ΕΚΤΑΚΤΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 18ΗΣ ΑΠΡΙΛΙΟΥ 2000

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΑΡΤΕΜΙΑΔΟΥ

ΤΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ
ΑΠΟ ΤΗ ΣΚΟΠΙΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Ι. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

Τὸ θέμα τῆς ὁμιλίας μου ὑπαγορεύει τὸ χρέος νὰ μνημονεύσω τὸν Καθηγητὴ μου Κωνσταντῖνο Τσάτσο, Ἀκαδημαϊκὸ ὕστερα μὲ παρουσία ἐπιβλητικὴ στὴ γερὰρὴ αὐτὴ Αἴθουσα καὶ Πρόεδρο τῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας μὲ διεθνὴ ἀκτινοβολία. Καίρια ὑπῆρξε ἡ συμβολὴ του γιὰ τὴν ἀναγέννηση τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου στὴν γενέτειρά της, ἐνοῶ τὴν πόλη τῶν Ἀθηνῶν. Καὶ συντελέσθηκε ἡ συμβολὴ του αὐτὴ μὲ τὴν ἀπὸ τῆς ἔδρας διδασκαλία του, μὲ τὸ συγγραφικὸ ἔργο του, καὶ μὲ τὸ περίφημο Φροντιστήριό του, ὅπου κατηύθυνε δεξιοτεχνικὰ τὶς συζητήσεις καὶ ξυπνοῦσε τὶς συνειδήσεις τῶν φοιτητῶν καὶ διαμόρφωνε μέλλοντες λειτουργοὺς τῆς φιλοσοφίας, ἢ καὶ τοῦ πνεύματος γενικὰ, ὅπως καὶ τῆς πολιτικῆς, πανελλήνια σήμερα διάσημοι, ἢ καὶ ὄχι μόνον πανελλήνια¹. Ἐκφωνῶ τὰ ὀνόματα ὧν ἀπὸ αὐτοὺς ἔχουν παύσει νὰ ζοῦν: Δημήτριος Καπετανάκης, Γεώργιος Βλάχος, Γεώργιος Δασκαλάκης, Γεώργιος Σαραντάρης, Ὀδυσσεὺς Ἐλύτης, Κορνήλιος Καστοριάδης, Βασίλειος Γόντικας, Βασίλειος Λαούρδας, Παναγῆς Παπαληγούρας, Κωνσταντῖνος Χοιδᾶς. Δίχως τὴν πνευματικὴν δράση τοῦ Κωνσταντῖνου Τσάτσου, καθὼς καὶ τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου καὶ τοῦ Ἰωάννου Θεοδωρακόπουλου, τὸ πνευματικὸ τοπιὸ τῆς Ἑλλάδος τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος θὰ εἶχε παραμείνει αὐχμηρὸ μᾶλλον, δίχως τὴν ζωογόνον πνοὴ τῆς φιλοσοφίας. Μάρτυρές μου καὶ οἱ Ἀκαδημαϊκοὶ σήμερα

1. Κ. Δεσποτοπούλου, *Φήμη ἀπόντων*, 1995, σ. 54-56

Ἰωάννης Πεσμαζόγλου, Γάσος Ἀθανασιάδης, Παῦλος Μυλωνᾶς ἢ καὶ Ἰωάννης Παππᾶς —καὶ προπάντων Γεώργιος Μητσόπουλος, ὁ κατ' ἐξοχὴν ὀρθόδοξος καὶ δημιουργικὸς συνεχιστὴς μιᾶς ιδιαίτερης πτυχῆς τῆς διδασκαλίας τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου, ἐννοῶ τῆς συνυφασμένης μὲ τὴν ἐννοιολογία καὶ τὴν ἐρμηνευτικὴ τοῦ δικαίου.

Δυσκολεύομαι νὰ ἐκφράσω μὲ ἀκρίβεια τὴν ἰδική μου ὀφειλὴ στὸ ἐξαίσιον ἐκεῖνο κλῆμα ὑψηλῆς πνευματικότητος ἢ καὶ στὴ γενναιοδωρία τοῦ πρωτοεργοῦ του. Ἐπισημαίνω ἀπλῶς τὰ ἐξῆς: Ἐπὶ ὀλόκληρη δεκαετία ὑπῆρξα ἐνεργότατο μέλος τοῦ Φροντιστηρίου Τσάτσου, εἴτε ὡς εἰσηγητὴς εἴτε ὡς αὐτοσχέδιος ὀμιλητὴς. Συνεργάσθηκα στὴν δημοσίευση τῶν πανεπιστημιακῶν παραδόσεων τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου. Εἶχα τὸ προνόμιο νὰ μελετῶ δυσεύρετα ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ συγγράμματα φιλοσοφίας στὴν ἰδιωτικὴ βιβλιοθήκη του. Ἡ κατεργασία τῶν πνευματικῶν μου δυνάμεων κατὰ μέγα βαθμὸν συντελέσθηκε στὸν φιλόξενο χῶρο της.

Χαρακτήρισα τὴν πόλη τῶν Ἀθηνῶν γενέτειρα τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου. Πραγματικά, γεννήθηκε μὲν ἡ φιλοσοφία στὴ μεγίστη πόλη τῆς Ἰωνίας, τὴ Μίλητο, εἰδικὰ ὅμως ἡ φιλοσοφία τοῦ δικαίου γεννήθηκε στὴν πόλη τῶν Ἀθηνῶν, ἀπὸ τὸ ὑπερκριτικὸ πνεῦμα τῶν σοφιστῶν καὶ ἀπὸ τὸ μεγαλουργὸ πνεῦμα τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους.

* * * *

Ἡ νομικὴ ἐπιστῆμη ὡς δογματικὴ τοῦ δικαίου, πολύτιμη διάκονος ὅποιαις ἀναπτυγμένης κάπως κοινωνίας, ὑπέχει δυναστικὴ ἐξάρτηση ἀπὸ τὴν ἐκάστοτε διατάξεις τοῦ θετικοῦ δικαίου, ὑποκείμενες ἐξ ἄλλου σὲ μεταβολὴ καὶ δίχως εἰσηγήσεις της, ἂν καὶ μὲ χρῆση, πάντοτε σχεδόν, ἐννοιῶν της καὶ λέξεών της². Ἡ ἐξάρτηση λοιπὸν αὐτὴ ἐμποδίζει τὴ δογματικὴ τοῦ δικαίου νὰ συγκροτήσῃ ἀληθινὸ σύστημα.

Ἡ ἀπὸ τῆ σκοπιᾶ τῆς φιλοσοφίας θεωρία τοῦ δικαίου, ὡς γνήσια καὶ ἀκέραιη γνώση, δίχως δυναστικὴ ἐξάρτηση ἀπὸ τὴν διατάξεις τοῦ θετικοῦ δικαίου, ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ συγκροτήσῃ τὸ σύστημα τοῦ δικαίου ἀνεμπόδιστα· καθὼς ἀντικείμενό της εἶναι τὸ σύνολο τῶν θεσμῶν καὶ τῶν πράξεων δικαίου στὴν καθαρὴ μορφή καὶ τυπικὴ ἀλληλουχία τους.

* * * *

Ἡ θεωρία τοῦ δικαίου ἀπὸ τῆ σκοπιᾶ τῆς φιλοσοφίας προϋποθέτει ἀδιάπτωτη ἐπίγνωση τοῦ πραξιακοῦ χαρακτήρα τοῦ δικαίου, ἀλλὰ συνδιάνοση καὶ τοῦ διανθρώπινου χαρακτήρα του.

Μὲ τέτοια δυαδικὴ ὀπτικὴ ἔχω πρὶν ἀπὸ δεκαετίες συγκροτήσῃ τὸ σύστημα

2. Κ. Δεσποτοπούλου, *Μελετήματα Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου*, 1980, σ. 17-18.

τοῦ δικαίου, μετὰ κριτική μελέτη καὶ ὑπέρβαση τῶν ἔργων φιλοσοφίας εἴτε θεωρίας τοῦ δικαίου διασῆμων συγγραφέων, ὅπως οἱ Stammler, Binder, Radbruch, Kelsen, Duguit, Gény, Somló, Del Vecchio, καὶ ἄλλοι. Εἶχε ἄλλωστε προηγηθεῖ μελέτη μου σύντονη καὶ τῶν σχετικῶν μὲ τὸ δίκαιο ἔργων τῶν κλασσικῶν Γερμανῶν φιλοσόφων Kant, Fichte καὶ Hegel, ἀλλὰ καὶ τῶν Ἑλλήνων κλασσικῶν φιλοσόφων Πλάτωνος καὶ Ἀριστοτέλους. Εἶχε ὅμως προηγηθεῖ προπάντων ἡ διάγνωσή μου, καὶ ἡ ἐπιμονὴ στὴ διάγνωση, τῆς ιδιοσυστασίας καὶ ιδιορρυθμίας τοῦ πραξιακοῦ λογισμοῦ, ριζικὰ διαφορετικοῦ ἀπὸ τὸν γνωσιακὸ λογισμὸ³.

Ἔχω παρουσιάσει διεξοδικὰ τὸ σύστημα τοῦ δικαίου στὸ βιβλίο μου τοῦ 1954 «Φιλοσοφία τοῦ δικαίου».

Στὸ Πρῶτο Μέρος τοῦ βιβλίου αὐτοῦ⁴ ὑπάρχει καὶ ἡ συμβολή μου στὴν ἀνάπτυξη τῆς «πραξιολογίας». Ἰδού, πολὺ συνοπτικά, τὰ καίρια στοιχεῖα της. Ἡ πράξη ἀναλύεται σὲ δύο μέρη: τὸν «καθορισμὸ» καὶ τὴν «ἐκτέλεση». Ὁ «καθορισμὸς» εἶναι λογισμὸς, ἀλλὰ πραξιακὸς, προηγεῖται ἀπὸ τὴν «ἐκτέλεση», ἀποφασίζει τὴν ἐπέλευσή της καὶ διευθύνει πρὸς αὐτήν. Ἡ «ἐκτέλεση» εἶναι ἐνέργημα ἐπόμενο καὶ σχεδὸν σὺνδρομο τῆς τελευταίας στιγμῆς τοῦ «καθορισμοῦ», ἀλλοιωτικὸ τῆς πραγματικότητος σύμμορφα πρὸς τὸ ἀποληκτικὸ νόημά του. Ὁ «καθορισμὸς» εἶναι «παλίντροπη δεοντο-δυνατο-λογικὴ πρόβαση πρὸς καὶ ἀπὸ τὴν πραγματικότητα», ἐνέχει δηλαδὴ καὶ δεοντικὰ νοήματα καὶ δυνατικὰ νοήματα, σὲ ἰδιότυπη μάλιστα προσδιοριστικὴ ἀλληλουχία.

Ἰδού, ἄρα, πὼς ριζικὰ διαφέρει ὁ συστατικὸς τοῦ «καθορισμοῦ» πραξιακὸς λογισμὸς ἀπὸ τὸν γνωσιακὸ λογισμὸ: Ἀξία κορυφαία ἔχουν ὁ μὲν γνωσιακὸς λογισμὸς τὴν ἀλήθεια, ὁ δὲ πραξιακὸς τὴν ὀρθότητα· καθὼς ὁ γνωσιακὸς λογισμὸς ἔχει ἀφετηρία τὸ ἐρώτημα γιὰ τὰ ὄντα ἢ τὰ γιγνόμενα, ἐνῶ ἔχει ὁ πραξιακὸς λογισμὸς ἀφετηρία τὰ δέοντα καὶ τὰ δυνατά, ὁ πρῶτος δηλαδὴ γεννιέται μὲ τὸ βασικὸ ἐρώτημα «τί εἶναι ἢ τί γίνεται», ὁ δεύτερος μὲ τὸ βασικὸ ἐρώτημα «τί νὰ πράξω», σὲ δύο τρόπους του μάλιστα, ἢ «τί πρέπει νὰ πράξω» ἢ «τί δύναμαι νὰ πράξω».

Καὶ ἄς μοῦ συγχωρηθεῖ νὰ τονίσω τὴν ἀγνόηση τῆς ριζικῆς αὐτῆς διαφορᾶς, ἢ τὴν παραμέλησή της ἔστω, ἀπὸ τοὺς πλείστους φιλοσόφους εἴτε μεθοδολόγους τῶν ἐπιστημῶν.

Ἡ δυαδικὴ σύνθεση τοῦ «καθορισμοῦ», ὅχι ἀπὸ δέοντα μόνον, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ δυνατά, προσφέρει νοηματικὰ στοιχεῖα καίριας σημασίας γιὰ τὴν ἄρθρωση τοῦ δικαίου. Ἄς λεχθεῖ ἀπὸ τώρα: Οἱ κανόνες δικαίου ἐνέχουν καὶ δέοντα καὶ δυνατά, συχνὰ μάλιστα καὶ συναμφότερα, μὲ ἄλλη ἀπλῶς ἀπεύθυνση, δηλαδὴ πρὸς μίαν κατεύθυνση παραχωροῦν δυνατότητες καὶ πρὸς ἄλλη ἐπιβάλλουν δέοντα, κάτι ἔκγονο τῆς διανθρώπινης ὕφῃς τοῦ δικαίου.

3. Κ. Δεσποτοπούλου, *Φιλοσοφίας Ἐγκώμιον*, 1999, σ. 155-157

4. Κ. Δεσποτοπούλου, *Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου*, 2000², σ. 19-31.

* * * *

Ἡ πραξιολογική δομὴ τοῦ δικαίου ἀπαιτεῖ ὡς ἀρχὴ τοῦ ἀρθρωτικοῦ δυναμι-
σμοῦ τοῦ ἠθικοῦ νόημα ἐδραῖο ἰσαπόλυτου κύρους. Καὶ αὐτὸ παρέχεται μὲ τὴν ἐπί-
γνωση τῆς αὐταξίας τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ περίφημη ἀναφορὰ σὲ κάτι σὰν «κοινωνικὸ συμβόλαιον» γιὰ θεμελίωση
δῆθεν πολιτικῆ τῆς κοινωνίας δὲν ἐπαρκεῖ γιὰ νὰ χορηγήσει τὸ ἰσαπολύτου κύρους
ἐδραῖο αὐτὸ ἠθικὸ νόημα, καθὼς μόλις παρέχει ὑπο-ἠθικὴ θεμελίωσή της, ὡς ἀπό-
τοκο ἀτομικιστικοῦ ὠφελιμισμού. Μόνον ἡ ἀκέραια ἠθικὴ αὐτοσυνειδησία τοῦ ἀν-
θρώπου, καὶ ὑπέρβαση ἄρα τοῦ χρησιμοθηρικοῦ ἀτομικισμού, ἐπαρκεῖ γιὰ νὰ χορη-
γήσει τὴν ἰσαπόλυτου κύρους ἠθικὴ ἀξία, τὴ συστατικὴ τοῦ ἀληθινοῦ λόγου ὑπάρ-
ξεως τῆς κοινωνίας, καὶ ἀληθινοῦ ἄρα σκοποῦ τοῦ δικαίου.

Ἐξηγῶ αὐτὰ ἔλα στὸ βιβλίο μου «Φιλοσοφία τοῦ δικαίου». Ἐπισημαίνω ἐκεῖ⁵
ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἀδυνατεῖ νὰ ἐκπληρώσει τὸ χρέος τῆς συμβολῆς του γιὰ τὴν ἐξασφά-
λιση τοῦ «ζῆν» καὶ τοῦ «εὖ ζῆν» τοῦ κάθε ἄλλου ἀνθρώπου, ἄρα καὶ νὰ ἐπιτύχει
προσωπικὰ τὸ «εὖ ζῆν» στὴν ἠθικὴ ἔννοιά του, ἀν δὲν ὑπάρχει ἄρτια πρὸς τὸν σκοπὸ
αὐτὸ προσανατολισμένη κοινωνία, μὴ ἐφικτὴ ἐξ ἄλλου δίχως θετικὸ δίκαιο, ὑπηρε-
τικὸ της γιὰ τὴν ἀπαραίτητη συνοχὴ της, καὶ προσανατολισμένο πρὸς τὸν ἴδιον
αὐτόν, ἀκέραια ἠθικὸ, ὕπατον σκοπὸ.

Ἀλλὰ χρειάζεται καὶ νὰ ἐξηγηθεῖ, πῶς ἐννοεῖται ὁ ἄνθρωπος γενικά, ὥστε
νὰ ἰσχύει ὡς ἀπόλυτη ἀξία, θεμελιωτικὴ τοῦ δικαίου πραξιολογικά. Ἐναντιβόλα, ὁ
ἄνθρωπος, ὅπως τὸν ἐννοοῦν οἱ ἐπιστήμονες, οἱ παρασυρμένοι ἀπὸ τὴ θεωρητικὴ
μονομέρεια τοῦ κοινωνιολογισμοῦ ἢ τοῦ ψυχολογισμοῦ ἢ τοῦ βιολογισμοῦ, δὲν προσ-
φέρεται νὰ ἀποτελεῖ ἀπόλυτη ἀξία. Εἶναι ἀπόλυτη ἀξία ὁ ἄνθρωπος, ὅπως μόνο τὸν
ἐννοοῦν οἱ ἀληθινοὶ φιλόσοφοι, ὅχι δηλαδή ὡς προῖον ἀπλῶς βιοψυχικῆς ἐξελίξεως,
καὶ ἄρα ὡς πλάσμα ἑτεροπροσδιόριστο καὶ στὴν ὑπαρξὴ καὶ στὴν δρᾶσή του, ἀλλὰ
ὡς αὐτοεδραίωτο καὶ αὐτενεργὸ ὑποκείμενο ἀδήριτης αὐτοβεβαιότητας γιὰ τὴν
ὑπαρξή του καὶ μάλιστα μέσα καὶ ἀντίκρου στὸν κόσμολογία⁶, ἄρα καὶ ἀδήριτης βεβαιό-
τητας γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ κόσμου, ὑπερβατικὸ ἐξ ἄλλου τῆς ἰδιο-υπαρξίας του πρὸς
τὴν ἀπεραντοςύνη τοῦ κόσμου καὶ πρὸς τὴν ἀπειροδυναμία τοῦ πνεύματος, ὥστε
καὶ ἱκανὸ γιὰ ἠθικὴ ἀκέραια αὐτοσυνειδησία, χορηγικὴ, αὐτὴ μόνη, τῆς ἰσαπολύτου
κύρους ἀξίας, τῆς συστατικῆς τοῦ ὕπατου σκοποῦ τοῦ δικαίου.

* * * *

Ἄς διευκρινίσουμε προοιμιακὰ τὶς σχέσεις τοῦ συνεκτικοῦ τῆς κοινωνίας θε-
τικοῦ δικαίου πρὸς τὸ φυσικὸ δίκαιο.

5. Κ. Δεσποτοπούλου, *Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου*, 2000², σ. 125-139. Πρβλ. ΤΟΥ
ΙΔΙΟΥ, *Etudes sur la liberté*, 1974, σ. 35-38, *Μελετήματα Φιλοσοφίας*, 1978, σ. 102-111,
Μελετήματα Πολιτικῆς Φιλοσοφίας, 1983⁴, σ. 46-48.

6. Κ. Δεσποτοπούλου, *Μελετήματα Φιλοσοφίας*, 1978, σ. 37-45.

Ἄν ἡ κοινωνία προϋποθέτει καὶ περιέχει θετικό δίκαιο πάντοτε, ὡς ἀπαραίτητο συντελεστή ρυθμιστικό τῶν πράξεων καὶ παραλείψεων τῶν ἀνθρώπων της, αὐτὸ συμβαίνει, καθὼς τὸ φυσικό δίκαιο καθ' ἑαυτὸ δὲν ἐπαρκεῖ γιὰ τὸν ἀναγκαῖο πρὸς ὑπαρξὴ τῆς κοινωνίας ρυθμιστικό συντονισμό τῆς συμπεριφορᾶς τῶν ἀνθρώπων της. Ἡ «δίκη» τοῦ Πρωταγόρα, ὡς παράλληλη τῆς «αἰδοῦς», ἀντιστοιχεῖ κάπως στὶς ἐμπνεύσεις τοῦ καθενὸς ἀπὸ τὸ φυσικό δίκαιο. Αὐτὲς ὅμως εἶναι ὑποκειμενικές, ἄρα καὶ μὴ ἐξασφαλιστικές τῆς ὁμοιοτροπίας τῶν ρυθμίσεων τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς, τῆς ἀπαραίτητης γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῆς κοινωνίας.

Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ μάλιστα καταφαίνεται, ὅτι καὶ τὸ ἴδιο τὸ φυσικό δίκαιο, ἐναρμονισμένο πάντοτε πρὸς τὴ φύση τῶν πραγμάτων, δηλαδή πρὸς τὶς ἀνάγκες τῆς πραγματικότητας, θεμελιώνει τὸ θετικό δίκαιο ἠθικά, ὡς ἀναγκαῖο συντελεστή γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας. Εἶναι δυνατόν νὰ λεχθεῖ ὅτι, σύμφωνα μὲ βρασικό τοῦ φυσικοῦ δικαίου κανόνα, πρέπει νὰ ὑπάρχει θετικό δίκαιο⁷.

Αὐτό, ἐξ ἄλλου, δὲν σημαίνει, ὅτι ἡ σχέση τοῦ θετικοῦ δικαίου πρὸς τὸ φυσικό δίκαιο ἐξαντλεῖται ἀπλῶς στὴ θεμελίωσή του, ὥστε ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο τὸ θετικό δίκαιο νὰ εἶναι αὐτοδύναμο ἐφεξῆς καὶ ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὸ φυσικό δίκαιο, δηλαδή ὅ,τιδήποτε θεσπίζεται ἀπὸ ἀρμόδια ὄργανα ὡς δίκαιο νὰ εἶναι καὶ ἀληθινὸ δίκαιο. Συχνὰ ὅμως ὑποστηρίζεται καὶ ἡ γνώμη αὐτή, ἀπὸ τοὺς ὁπαδοὺς τοῦ νομικοῦ θετικισμοῦ. Αὐτοὶ φρονοῦν ἄλλωστε, ὅτι μόνο θετικό δίκαιο ὑπάρχει. Ἐχει ὅμως ὑποστηριχθεῖ καὶ ἡ πῶ ἐπιφυλακτικὴ γνώμη, ὅτι «jedes positive Recht ist ein Versuch, richtiges Recht zu sein»· «κάθε θετικό δίκαιο εἶναι μιὰ δοκιμὴ νὰ εἶναι ὀρθὸ δίκαιο», ἄρα σύμφωνα πρὸς τὸ φυσικό δίκαιο, δηλαδή ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενό του. Ἡ γνώμη αὐτή, ἐκφρασμένη ἀπὸ τὸν Stammler στὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰώνα, ἐνέχει ἀκέραιη ἀλήθεια, μόνο ἀφοῦ τροποποιηθεῖ μὲ κρίσιμο τρόπο, δηλαδή ἂν διατυπωθεῖ ὡς ἐξῆς: «κάθε θετικό δίκαιο πρέπει νὰ εἶναι μιὰ δοκιμὴ νὰ εἶναι ὀρθὸ δίκαιο», δηλαδή ὅποιος θέτει δίκαιο πρέπει νὰ ἐμπνέεται ἀπὸ τὸ φυσικό δίκαιο, μὲ ἄλλη ἐκφραση νὰ θεσμοθετεῖ σύμφωνα μὲ τὴ δικαιοσύνη. Αὐτὸ καθορίζει ὁ Πλάτων καὶ γιὰ τοὺς ἰδανικούς στὴ συνείδησή του κυβερνήτες, δηλαδή ἀνθρώπους ἡρωϊκούς, μὲ κατάρτιση ἐπιστημόνων, μὲ παιδεῖα φιλοσοφική, ἀλλὰ καὶ μὲ πρακτικὴ ἐμπειρία: «πυκνὰ ἂν ἐκατέρωσ' ἀποβλέποιεν, πρὸς τε τὸ φύσει δίκαιον...». Ἄλλὰ τὸ αὐτόνοητο αὐτὸ καθήκον τῶν νομοθετῶν καὶ τῶν ἄλλων δημιουργῶν κανόνων δικαίου, νὰ ἐμπνέονται δηλαδή ἀπὸ τὴν ἰδέα τῆς δικαιοσύνης εἶτε ἀπὸ τὸ φυσικό δίκαιο—δύο ἐκφράσεις ταυτόσημες σχεδόν—, προϋποθέτει ἀληθινὴ πολιτεία, μὲ ἀποστολὴ νὰ ὑπηρετεῖ, κατὰ ἰσότητά, ἔστω «γεωμετρική», τὸ σύνολο τῶν ἀνθρώπων της, πρὸς ἐμπέδωση γιὰ ὅλους τῶν ὅρων τοῦ «ζῆν» καὶ τοῦ «εὖ ζῆν», καὶ ὅχι δῆθεν πολιτεία, δηλαδή κοινωνία, ὅπου ἀσκειῖται καταπίεση ἢ ἐκμετάλλευση μεγάλης μερίδας τοῦ λαοῦ ἀπὸ ἄλλη μερίδα του. Ἡ διχασμένη αὐτὴ κοινωνία, ταξικὴ στὴ νεώτερη γλώσσα, ἔχει, ἀντίστοιχα, θετικό δίκαιο, μερικὰ τουλάχιστον ἀντίθετο πρὸς τὸ

7. Κ. Δεσποτοπούλου, *Μελετήματα Πολιτικῆς Φιλοσοφίας*, 1983⁴, σ. 57-58.

φυσικό δίκαιο, μάλιστα κατά συνειδητή συχνά επιδίωξη τῆς ἐκτροπῆς ἀπὸ τὸ φυσικό δίκαιο. Αὐτό, — ἀλλὰ τόσο μόνο —, σημαίνει ὁ λεγόμενος ταξικός χαρακτήρας τοῦ δικαίου, ὅχι δηλαδή τοῦ δικαίου καθ' ἑαυτό, ἀλλὰ μόνο τοῦ θετικοῦ δικαίου ὀρισμένων κοινωνιῶν, καὶ ἄλλωστε ὅχι ὅλων τῶν θεσμῶν καὶ αὐτοῦ.

* * * *

Ἴδού, λοιπόν, συνοπτικώτατα, πῶς ἐννοῶ τὸ δίκαιο πολυδιάστατα καὶ οὐσιαστικά, δηλαδή κατὰ συνδιανόηση καὶ τῆς κοινωνικῆς του λειτουργικότητος καὶ τῆς πραξιολογικῆς ἀρμογῆς του, καὶ τοῦ ἀνθρώπινου προπάντων προορισμοῦ του, καὶ τοῦ ἐσώτατου ἄρα δεσμοῦ του πρὸς τὴν ἠθική, ἐκδηλοῦ καὶ στὴ θεμελίωση τοῦ θετικοῦ δικαίου ἀπὸ τὸ φυσικό δίκαιο.

Ἡ ἀποστολὴ τοῦ δικαίου εἶναι ἀδιάκοπη ἐπίτευξη, ἔμμεσα μὲ δημιουργία τῶν ὄρων, ἄμεσα μὲ πράξεις τελεστικές, τοῦ «ζῆν» καὶ τοῦ «εὖ ζῆν» τῶν ἀνθρώπων. Τὴν ἀδιάκοπη αὐτὴ ἐπίτευξη ἀποσκοποῦν οἱ συστατικοὶ τοῦ δικαίου κανόνες, ρυθμιστικοὶ τῆς διανθρώπινης καὶ τῆς αὐτοβιοτικῆς συμπεριφορᾶς τῶν ἀνθρώπων, τῶν ἱκανῶν γιὰ ἔλλογη συμπεριφορά, καὶ ταυτόχρονα συντελεστικοὶ τῆς λειτουργικῆς συνοχῆς τῆς κοινωνίας. Τὴν ἀδιάκοπη αὐτὴ ἐπίτευξη ἀποτελοῦν οἱ συστατικὲς ἐπίσης τοῦ δικαίου πράξεις τῶν ἀνθρώπων αὐτῶν, ὁμόλογες ἀντίστοιχων κανόνων δικαίου, ἀλλὰ συχνὰ καὶ θεσπιστικὲς ἄλλων κανόνων δικαίου, διαπλαστικὲς αὐτὲς κατ' ἐξοχὴν τῆς κοινωνίας.

Κατὰ πραξιολογικὴ τάξιν, πρῶτος θεσμὸς τοῦ δικαίου εἶναι ἡ ἀπαγόρευση τῶν πράξεων, τῶν βλαπτικῶν τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου· δεύτερος θεσμὸς τοῦ δικαίου εἶναι ἡ θέσπιση τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου, ὅχι ὡς ὑπαρξιακῆς ἀρχῆς του, ἀλλὰ ὡς δικαιώματος πρὸς βιοτικὸν αὐτοκαθορισμό. Ὅταν χαρακτηρίζω τὴν ἐλευθερίαν ὡς ὑπαρξιακὴ ἀρχὴ τοῦ ἀνθρώπου, ἀναφέρομαι σὲ ὅ,τι ριζικὰ διαφορίζει τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τὸ ἀπλῶς ζῶον, δηλαδή τὴν μὴ ἀνατρέψιμη χειραφέτησή του ἀπὸ τὸ ἐνστικτο καὶ ἀδήριτη ἀνάληψη ἀπὸ τὸν ἴδιον τῆς πρωτοβουλίας καὶ τῆς εὐθύνης γιὰ τὸν αὐτοκαθορισμὸ τῆς ζωῆς του.

Ὁ πρῶτος θεσμὸς ἰδρύει τὴν κατάστασιν ἀσφάλειας κάθε ἀνθρώπου ἀντίκρου σὲ κινδύνους ἀπὸ ἀνθρώπινη συμπεριφορά· ὁ δεύτερος θεσμὸς ἀνάγει σὲ βασικὸ ὑποκείμενο τοῦ δικαίου κάθε ὄριμο κάπως ἄνθρωπο, ἱκανὸ γιὰ ἔλλογη συμπεριφορά, μὲ τὴν παροχὴν σ' αὐτὸν κοινωνικὰ ἐμπεδωμένης εὐχέρειας νὰ διάγει τὴ ζωὴν του ὡς ἰδιώτης κατὰ βούλησιν, ὅσον δὲν περιορίζεται ἀπὸ ὑποχρεώσεις ἔκγονες τοῦ δικαίου. Ἡ κοινωνικὰ ἐμπεδωμένη αὐτὴ εὐχέρεια συμπεριφορᾶς, γνώριμη ἀρχαίῳθεν μὲ τὸ ὄνομα ἐλευθερία, εἶναι τὸ σπουδαιότατον καὶ περιεκτικώτατον δικαίωμα τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ ἡ καθημερινώτατη ἄσκηση τοῦ ἐδραίου αὐτοῦ δικαιώματος ἀποτελεῖ τὴν ἕτερον συστατικὴν φάσιν τοῦ δικαίου, τὸν αὐτοκαθορισμὸ δικαίου. Δὲν εἶναι ἄρα κάτι ἔξω ἀπὸ τὴν σύστασιν τοῦ δικαίου ὁ αὐτοκαθορισμὸς, κάτι σὰν ἀπλή ἀπόρροιά του, ὅπως νομίζουν ὅσοι ταυτίζουν τὸ δίκαιο μὲ τὸν συστατικὸν του ἕτεροκαθορισμὸν. Τὸ δίκαιο ἀποτελεῖται ὅχι μόνο ἀπὸ τοὺς κανόνες δικαίου, ἀλλὰ καὶ

ἀπὸ τις πράξεις δικαίου, καθὼς καὶ ὄχι μόνο ἀπὸ ἑτεροκαθορισμό, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ αὐτοκαθορισμό.

Τὸ δίκαιο θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ ὀλοκληρωθεῖ μὲ τοὺς δύο ἀρχικοὺς θεσμοὺς του, ἂν τυχὸν αὐτοὶ ἐπαρκοῦσαν μόνοι γιὰ τὴ συγκρότηση τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας καὶ τὴν ἐξασφάλιση τῶν ὄρων τοῦ «ζῆν» ἢ καὶ τοῦ «εἶ ζῆν» σὲ κάθε ἄνθρωπο. Ἀπὸ τὴν ἴδια ὅμως τὴ φύση τῆς κοινωνίας καὶ ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου ἀποκλείεται νὰ ἐπαρκοῦν οἱ δύο αὐτοὶ θεσμοί⁸. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ καὶ συμβαίνει πάντοτε νὰ χρειάζονται ἀδήριτα, ἢ νομοθεσία καὶ ἢ διοίκηση, ἢ ἀκόμη καὶ ἢ σύμβαση. Μόνο μὲ τὴν ὑπαρξὴ τῶν τριῶν αὐτῶν πηγῶν ἑτεροκαθορισμοῦ ἀναπληρώνεται ἡ ἀνεπάρκεια τῶν δύο βασικῶν θεσμῶν τοῦ δικαίου.

Πρόδηλη σχεδὸν εἶναι ἡ ἀνεπάρκεια τῶν δύο αὐτῶν θεσμῶν. Ἡ γενικὴ ἀπαγόρευση τῶν πράξεων, τῶν βλαπτικῶν τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, δὲν τελεσφορεῖ πάντοτε, καθὼς ἡ ἀπλὴ ἐμπειρία δὲν ἐπαρκεῖ νὰ διαγνώσει ὅλες τις ἀνθρώπινες πράξεις, τις δημιουργικές, ἀκαριαῖα ἢ βραδυενεργά, βλάβης ἢ κινδύνου τῆς ψυχοσωματικῆς ἀκεραιότητος ἢ τῆς υἰείας ἢ καὶ τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου. Ἐξ ἄλλου, ἡ ἐλευθερία ὡς δικαίωμα δὲν ἐπαρκεῖ γιὰ νὰ ἐκπληρώσει τὴ συνολικὴ ἀποστολὴ τοῦ δικαίου. Πρῶτον, δὲν ὑπάρχει δικαίωμα ἐλευθερίας ὅλων τῶν ἀνθρώπων. Τὰ μικρὰ παιδιὰ π.χ. δὲν ἔχουν δικαίωμα ἐλευθερίας, καὶ ἄρα ἡ συντήρηση καὶ τῆς ζωῆς τους δὲν ἔχει τὴν ἀναγκαῖα προϋπόθεσή της, δηλαδὴ τὸ ἀρμόδιο καὶ ἱκανὸ ὑποκείμενο τῶν συντελεστικῶν της πράξεων. Ἐπειτα, καὶ ὅπου ὑπάρχει τὸ δικαίωμα τῆς ἐλευθερίας, ἡ ἄσκησή της κάθε φορὰ ἐνδέχεται νὰ προσκρούει στὴν ἄσκησιν ταυτόχρονα τῆς ἐλευθερίας ὡς δικαιώματος κάποιου ἄλλου ἀνθρώπου. Ἀκόμη, ἡ ἄσκησιν τῆς ἐλευθερίας ὡς δικαιώματος δὲν ἐπαρκεῖ πάντοτε νὰ ἀποτρέψει κινδύνους σύμφυτους μὲ τεράστιες φυσικὲς δυνάμεις ἢ καὶ ἀπότοκους τῆς ἐφαρμοσμένης στὴν κοινωνία γιγάντιας μεταεπιστημονικῆς τεχνικῆς, οὔτε ἄλλωστε γιὰ τὴν ἀνάπτυξιν καὶ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς μεγαλοουργοῦ τεχνικῆς.

Ἀπαραίτητος ἄρα εἶναι ὁ ἑτεροκαθορισμὸς⁹ δικαίου, εἴτε ὡς νομοθεσία εἴτε ὡς διοίκηση, εὐρύτατα ἐννοημένη, ὥστε νὰ ἔχει καὶ τοὺς γονεῖς ὡς ὄργανά της, γιὰ τὴ συντήρησιν τῆς ζωῆς καὶ τὴν ἀνατροφὴ τῶν βρεφῶν καὶ τῶν μικρῶν παιδιῶν τουλάχιστον, — ἀλλὰ ἐπίσης τὴν λεγόμενη κυβέρνησιν ὡς ὄργανό της ὑπατο, καὶ ἀκόμη τὰ διάφορα, γνώριμα, διοικητικὰ ὄργανα. Καὶ ἀξίζει, νομίζω, νὰ ἐπισημανθοῦν τὰ κύρια ἔργα τοῦ ἑτεροκαθορισμοῦ δικαίου, τὰ συστατικὰ τῆς ἀποστολῆς του σὲ οἰοδῆποτε κοινωνικὸ καθεστῶς, εἴτε αὐτὰ ἐπιτελοῦνται ἀπὸ τὴ νομοθεσία μᾶλλον εἴτε ἀπὸ τὴ διοίκηση μᾶλλον ἢ καὶ ἀπὸ τις δύο, ἢ ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὴ σύμβαση, ὡς πηγὴ ἑτεροκαθορισμοῦ, προερχομένου ἀπὸ ἀμοιβαία ἐκδήλωσιν αὐτοκαθορισμοῦ,

8. Κ. Δεσποτοπούλου, *Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου*, 2000², σ. 192-200, *Études sur la liberté*, 1974, σ. 65-71, *Ἐπίμαχοι Θεσμοὶ καὶ ἄλλα θέματα*, 1987, σ. 135-136.

9. Κ. Δεσποτοπούλου, *Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου*, ὅπ. ἀν., 2000², σ. 215-247, *Études sur la liberté*, 1974, σ. 71-988.

πρόσφορη νὰ ὑποκαθιστᾷ εἴτε νὰ συμπληρώνει τὴ διοίκηση, ὅπου αὐτὴ δὲν εἶναι πρόσφορη ἢ δὲν ἐπαρκεῖ.

Ἄς μοῦ συγχωρηθῆῖ νὰ πιστεύω, ἀντίθετα πρὸς τὴν γνώμη τῶν σχετικιστῶν, ὅτι δὲν εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐπισημανθοῦν τὰ πάγια ἔργα τοῦ δικαίου ὡς ἑτεροκαθορισμοῦ, τὰ συστατικά τοῦ σκοποῦ του.

Αὐτὰ εἶναι τὰ ἐξῆς: Προσπορίζει εἴτε κατανέμει σὲ κάθε ἄνθρωπο, ἱκανὸ γιὰ βιοτελεστικὴ αὐτενέργεια, ὅσες μὴ προσωπικὲς προϋποθέσεις χρειάζονται γιὰ τὴ ζωὴ του, ὅπως ἔκταση χώρου καὶ ἄλλα οἰκονομικὰ ἀγαθὰ, ἐνῶ ταυτόχρονα καὶ ἀπαγορεύει σὲ κάθε ἄλλο ἄνθρωπο τὴ χρῆση τῶν ἀπρόσωπων αὐτῶν προϋποθέσεων τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς. Προσπορίζει ἀκόμη σὲ κάθε ἄνθρωπο, ἱκανὸ γιὰ βιοτελεστικὴ αὐτενέργεια, ὅσες προσωπικὲς προϋποθέσεις χρειάζονται γιὰ τὴ ζωὴ του, σὲ φάσεις της δηλαδή, ὅπου ἀναγκαῖα εἶναι ἢ ἐνεργὸς συμβολὴ ἄλλου ἀνθρώπου, καὶ ὑπαγορεύει ἄρα ἤδη σὲ ὀρισμένον ἄλλο ἄνθρωπο ὑποχρεώσεις γιὰ τὶς ἀντίστοιχες πράξεις. Ἐξ ἄλλου, ἐπιτελεῖ τὴν ἀναπλήρωση τῆς ἱκανότητος πρὸς βιοτελεστικὴ αὐτενέργεια σὲ κάθε ἄνθρωπο στερημένον ἀπὸ αὐτὴν, ἔστω μερικὰ, εἴτε ἀπὸ λόγους ἡλικίας ἢ ἀπὸ λόγους ἀναπηρίας, δηλαδή ὑπαγορεύει ἀντίστοιχες ὑποχρεώσεις ἀδιάκοπης μέριμνας σὲ ὀρισμένους ἀνθρώπους, γονεῖς π.χ. ἢ κηδεμόνες, εἴτε ἰδρύει πολυπροσωπικὲς ὀργανώσεις, καταπιστευμένους μὲ ἀντίστοιχη ἀποστολή, π.χ. ὀρφανοτροφεῖα, καὶ ἄρα καὶ ὑπαγορεύει σὲ ὀρισμένους ἀνθρώπους ὑποχρεώσεις γιὰ πράξεις, τὶς ἀναγκαῖες πρὸς δημιουργίαν καὶ λειτουργίαν τῶν ἐιδικῶν αὐτῶν ὀργανώσεων. Ἐπίσης, ὀργανώνει ἄλλες κοινωφελεῖς ὑπηρεσίες, εἴτε ὑποκινεῖ τὴν ὀργάνωσίν τούς, ἰδιαιτέρα γιὰ προαγωγὴν καὶ διακονίαν τοῦ πολιτισμοῦ. Καὶ τέλος προβαίνει στὴν ἐγκαιρὴ διάγνωση καὶ στὴν προσπάθεια πρὸς ἀποτροπὴν κινδύνων γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀνθρώπου, προσερχόμενων ἀπὸ ἐξωανθρώπινες πηγές, συνυφασμένες μὲ τὴν ἀδυσώπητη Φύση (πλημμύρες, σεισμούς κ.τ.ῆμ.), εἴτε ἀπὸ ἀνθρώπινες πράξεις, συνυφασμένες μὲ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς τεχνικῆς, —δράση προστατευτικὴ τοῦ ἀνθρώπου, ἀνέμφικτη μὲ τὴν ἰδιωτικὴν μόνον πρωτοβουλία, δηλαδή μὲ τὴν ἀτομικὴ μόνον ἄσκηση τῆς ἐλευθερίας ὡς δικαιώματος.

Ὁ ἑτεροκαθορισμὸς ἄρα δικαίου, μὲ τοὺς δύο «τρόπους» του, ὡς νομοθεσία καὶ ὡς διοίκηση, δὲν βρίσκεται ἀπλῶς σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸν αὐτοκαθορισμὸν δικαίου, δηλαδή πρὸς τὴν ἐλευθερίαν ὡς δικαιώμα.

Ἡ διοίκηση πληρώνει τὰ κενὰ τῆς θεσπισμένης ἐλευθερίας καὶ ἀναπληρώνει τὶς ἀδυναμίας της πρὸς ἄρτια ἐξυπηρέτηση τοῦ ἴδιου τοῦ ὑποκειμένου της καὶ πρὸς κάλυψη τῶν ἀρθρωτικῶν ἀναγκῶν τῆς κοινωνίας ἢ καὶ συντονίζει, μικροδιάστατα μᾶλλον καὶ μικροπρόθεσμα, τὶς ταυτόχρονες ἀσκήσεις τῆς ἐλευθερίας ὡς δικαιώματος ἀπὸ διάφορα ἰσότιμα ὑποκειμένα της.

Ἡ νομοθεσία κατευθύνει εἴτε συντονίζει, μακροδιάστατα καὶ μακροπρόθεσμα, τὴν ἄσκηση τῆς ἐλευθερίας ὡς δικαιώματος ἀπὸ διάφορα ἰσότιμα ὑποκειμένα της, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐκπλήρωση ἀπὸ τὰ διάφορα διοικητικὰ ὅργανα τῶν καταπιστευμένων

σ' αὐτὰ καθηκόντων· συντάσσει ἄρα καὶ διαπλάσσει βασικὰ τὴν ἀνθρώπινη κοινωνία, καὶ προσδιορίζει ὅμως ἔμμεσα τὴ μελλοντικὴ διάπλασή της.

Ἐκ τῆς νομοθεσίας καὶ ἀπὸ τῆς διοίκησης¹⁰ πηγάζουν περιορισμοὶ τῆς εὐχέρειας πρὸς αὐτοκαθορισμὸ τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ ἀνθρώπου, μειώνεται δηλαδὴ τὸ περιεχόμενον τῆς ἐλευθερίας του ὡς δικαίωματος. Σύστοιχα ὅμως—κάτι ἀγνωσμένο συχνά— καὶ πλουτίζεται ἀπὸ τῆς διοίκησης καὶ τῆς νομοθεσίας ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου, μὲ καινούργιες δυνατότητες συμπεριφορᾶς, ἀνύπαρκτες χωρὶς τὸν διοικητικὸ ἢ καὶ τὸν νομοθετικὸ ἑτεροκαθορισμὸ. Ὁ διαβάτης π.χ. ὑπέχει ἀπὸ τὸ ἐρυθρόχρωμο σῆμα ὀλιγόχρονη ἀπαγόρευση νὰ διασχίσει πολυσύχναστο δρόμο, ἀλλὰ καὶ ἀποκτάει ἀπὸ τὸ πρασινόχρωμο σῆμα δυνατότητα νὰ τὸν διασχίσει ἄνετα. Ἡ σηματοδοσία ὅμως γιὰ τὴν κυκλοφορία πεζῶν καὶ ὀχημάτων εἶναι πράξεις διοικητικῆς, βασιμμένες ἐξ ἄλλου στὴ νομοθεσία. Καὶ ἡ ἀνάγκη της εἶναι πρόδηλη. Δίχως τὴ συμβολὴ της παραμένει μάταιο σὲ πυκνοδιάβατη περιοχὴ τὸ δικαίωμα τῆς ἐλευθερίας. Ἄλλο παράδειγμα, ἐκφραστικώτατο, ἡ εὐχέρεια τοῦ ἀνθρώπου σήμερα νὰ ἐπικοινωνεῖ τηλεγραφικὰ ἢ τηλεφωνικὰ ὑπεράνω τεραστίων ἀποστάσεων ἢ καὶ νὰ μεταβαίνει ὁ ἴδιος ἀεροπορικὰ στὶς πιὸ μακρινὰς χώρες. Ὁ ἐμπλουτισμὸς τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου μὲ τίς ἐξαισίες αὐτές, ἀφάνταστες ἄλλοτε, δυνατότητες ἐπικοινωνίας καὶ συγκοινωνίας ἔχει ὡς προϋπόθεση ὄχι μόνον τὴν ἀντίστοιχη πρόοδο τῆς τεχνικῆς—ἐφικτὴ ἄλλωστε καὶ αὐτὴ μέσα μόνον στὴν κοινωνία καὶ σὲ κάποια συνάρτηση μὲ τοὺς θεσμοὺς της—, ἀλλὰ καὶ διοικητικὰς πράξεις καὶ νομοθετικὰς διατάξεις, μάλιστα καὶ πράξεις καὶ διατάξεις διεθνῶς δικαίου συχνά.

Ἡ ἀγνόηση τῆς θετικῆς αὐτῆς, καὶ ἀπαραίτητης, συμβολῆς τοῦ ἑτεροκαθορισμοῦ στὴν ἐκπλήρωση τῆς ὑπηρετικῆς τῶν ἀνθρώπων ἀποστολῆς τῆς κοινωνίας, συνοδευμένη ἀπὸ κάποια εἰδωλολατρεία τῆς ἐλευθερίας ὡς βιοτικῶ αὐτοκαθορισμοῦ, ἐξηγεῖ τὴν ἐμφάνιση τῶν παράλογων ἐπιδιώξεων εἴτε ὀραματισμῶν καθολικῆς ἀνυπαρξίας τοῦ θεσπισμένου ἑτεροκαθορισμοῦ στὴν κοινωνία.

Καὶ ἀξίζει νὰ τονισθοῦν τὰ ἐξῆς γιὰ τὸ προκείμενον θέμα: Ἡ καθολικὴ ἀνυπαρξία θεσπισμένου ἑτεροκαθορισμοῦ συνεπάγεται διάλυση τῆς κοινωνίας καὶ προπάντων ἀδυναμία τῶν ἀνθρώπων ὄχι μόνον πρὸς τὸ «εὔ ζῆν», ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸ ἀπλῶς «ζῆν». Διοίκηση, ἄρα, καὶ νομοθεσία θὰ ὑπάρχουν πάντοτε, ὅσο ὑπάρχει κοινωνία, δηλαδὴ ὅσο ὑπάρχουν ἄνθρωποι, στὸν ἴδιο μάλιστα γεωγραφικὸ χῶρο. Καὶ ἀκόμη, θὰ εἶναι ἡ διοίκηση, ἢ καὶ ἡ νομοθεσία, τόσο πιὸ ἀναγκαία καὶ πιὸ ἀναπτυγμένη, ὅσο ἡ κοινωνία ἐνέχει μεγαλύτερη πυκνότητα διανθρώπων σχέσεων ἢ ἀπλῶς ἀνθρώπων ὑπάρξεων εἴτε περισσότερο περίπλοκη τεχνικὴ τῆς παραγωγῆς, τῆς ἐπικοινωνίας καὶ τῆς συγκοινωνίας καὶ τῶν διάφορων ὑπηρεσιῶν.

Ἐξ ἄλλου, σύμφυτος μὲ τὴ διοίκηση προπάντων, ἀλλὰ κάπως καὶ μὲ τὴ νομοθεσία, εἶναι ὁ κρίσιμος κίνδυνος ἐκτροπῆς τους ἀπὸ τὴν ἐκπλήρωση τῆς ἀποστολῆς τους, ὥστε νὰ ἐκφυλισθοῦν καὶ νὰ γίνουν πηγὴ ὄχι μόνον ὑπηρετικῶν τῶν ἀνθρώπων

10. Κ. Δεσποτοπούλου, *Études sur la liberté*, 1974, σ. 88-97.

καταστάσεων, αλλά και πράξεων είτε διατάξεων, βλαπτικών όρισμένων ανθρώπων ή ομάδων ανθρώπων, δηλαδή ταπεινωτικών, έκμεταλλευτικών, καταπιεστικών των ανθρώπων αυτών. "Ό,τι όμως υπαγορεύεται από την δικαιοσύνη, ως ήθικη ἀρετή, είναι άπλως να επιδιώκεται ριζικά ή έστω δραστικά ή άποτροπή του μεγάλου αυτού κινδύνου, και όχι ο ούτοπικός σκοπός όλικου άφανισμού του θεσπισμένου έτεροκαθορισμού, δηλαδή των νομοθετικών διατάξεων και των διοικητικών πράξεων είτε κανόνων.

Το θετικό δίκαιο, λοιπόν, σύμφυτο πάντοτε με την ανθρώπινη κοινωνία, συναποτελείται: από τον θεσμό της προστασίας της ανθρώπινης ζωής πρώτιστα, από την έλευθερία, θεσπισμένη ως δικαίωμα περιεκτικότητας, επί πλέον όμως από τη νομοθεσία και τη διοίκηση, ένονημένη ευρύτατα, η και από τη σύμβαση, από τριαδικό λοιπόν αυτότελεη έτεροκαθορισμό, θεσπιστικό έξ άλλου όχι μόνο υποχρεώσεων, αλλά και ειδικών δικαιωμάτων, έπαυξητικών του περιεχομένου της έλευθερίας ως βασιικού δικαιώματος.

Πρώτιστο «ειδικό δικαίωμα» είναι η ιδιοκτησία¹¹. Πηγή θεσπιστική της είναι ο έτεροκαθορισμός δικαίου, δηλαδή η νομοθεσία η και η σύμβαση είτε η διοίκηση. Σκοπός της είναι η περιχάραξη κάποιων όριών στην άσκηση της έλευθερίας ως δικαιώματος, χρήσιμων η και αναγκαίων, ώστε η άσκηση αυτή να επιτελείται δίχως προστριβές και άμφισβητήσεις και διενέξεις.

Ό θεσμός άρα της ιδιοκτησίας είναι ύπηρετικός του θεσμού της έλευθερίας. Και άποτελεϊ βαρύ σφάλμα να προβάλλονται οι δύο αυτοί θεσμοί ως ισότιμοι όπως στην Γαλλική το 1789 «Διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτου». Έξ άλλου συνέπεια της διακηρυγμένης αυτής ιστοτιμίας, η έστω και αυτής, είναι ότι συμβαίνει συχνά στην ιστορική πραγματικότητα η διόγκωση της ιδιοκτησίας όρισμένων υποκειμένων του δικαιώματος έλευθερίας να επιφέρει άπίσχανση του πραγματικού περιεχομένου της έλευθερίας ως δικαιώματος άλλων μελών της ίδιας κοινωνίας, ως προς τὰ οικονομικά τουλάχιστον, και άρα καίρια στοιχεία του.

Χρειάζεται ήδη να διαλογοισθούμε, ποιά είναι η σύνθεση του περιεχομένου της έλευθερίας, του βασιικού αυτού δικαιώματος κάθε ανθρώπου ίκανού για έλλογη συμπεριφορά. Η σύνθεση λοιπόν αυτή είναι κάτι σαν άλγεβρικό άθροισμα, φαντασμαγορικής ευρύτητας ως προς τὰ θετικά στοιχεία του. Δηλαδή, η έλευθερία ως δικαίωμα άποτελείται σε κάθε στιγμή από το ανεξάντλητο, ποικίλο σύνολο δυνατο-

11. Κ. Δεσποτοπούλου, *όπ. άν.*, 1974, σ. 103-111, *Μελετήματα Πολιτικής Φιλοσοφίας*, 1983⁴, σ. 85-86.

τήτων συμπεριφορᾶς τοῦ ὑποκειμένου της, θεσπισμένων, ἀλλὰ καὶ αὐτόδοτων, ἀφοῦ ὅμως αὐτὲς μειωθοῦν μὲ τὶς διάφορες ὑποχρεώσεις του¹².

Οἱ δυνατότητες συμπεριφορᾶς τοῦ δικαιοῦχου ἐλευθερίας —χωρὶς νὰ ὑπολογισθοῦν οἱ μειωτικὲς τοὺς κάθε στιγμή κατὰ δίκαιον ὑποχρεώσεις του— εἶναι οἱ ἀπέραντες καὶ ἀκαθόριστες δυνατότητες συμπεριφορᾶς, οἱ συνυφασμένες μὲ τὴν ἐνέργεια τῆς ἐπινοητικῆς φαντασίας του, ἀλλὰ καὶ μὲ πρόσφορα στοιχεῖα τῆς πραγματικότητας. Πρόσφορα στοιχεῖα τῆς πραγματικότητας εἶναι: τὰ μέλη τοῦ σώματος καὶ οἱ λειτουργίες, σωματικές, ψυχικές, πνευματικές, τοῦ δικαιοῦχου ἐλευθερίας, ὅσο ἐπιδέχονται χειρισμὸ ἀπὸ τὸν ἴδιον, ἢ καὶ ἄλλων ἀνθρώπων, ὅσο ἐπιδέχονται χειρισμὸ ἀπὸ αὐτόν· ὁ προσαιτὸς σ' αὐτόν χώρος, γήινος εἴτε θαλάσσιος τοῦλάχιστον· παντοῖα ὑλικά ἀγαθὰ, ὑπαρκτὰ ἤδη στὸ φυσικὸ περιβάλλον εἴτε προϊόντα ἐργασίας παραγωγικῆς· τεχνικὰ μέσα ἐπικοινωνίας, συγκοινωνίας καὶ μεταφορᾶς, τρόποι ἐργασίας καὶ ψυχαγωγίας· φυσικὰ τοπία καὶ φαινόμενα, ὡς φορεῖς αἰσθητικῆς ἀξίας καὶ ὡς ἀντικείμενα φυσιολατρικῶν βιώσεων εἴτε ὡς κίνητρα γνωσιακῆς ἔρευνας· ἱστορικὰ γεγονότα, εἴτε καταστάσεις καὶ τάσεις τῆς κοινωνίας, ὡς θέματα κριτικοῦ ἀναστοχασμοῦ· παντοῖα γεννήματα καὶ οἶονεὶ σκευὴ τοῦ πνεύματος, ὅπως βιβλία, θεατρικὲς παραστάσεις, καλλιτεχνήματα, συναυλίες. Αὐτὰ ὅλα, καὶ ἄλλα πολλὰ, προσφέρονται πρὸς οὐσίωση τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου, εἴτε διαμέσου τοῦ δικαιοῦχου ἰδιοκτησίας του ἢ καὶ ἄλλων «εἰδικῶν δικαιωμάτων», εἴτε καὶ ἀμέσως, χωρὶς χρῆση τοῦ δικαιοῦχου ἰδιοκτησίας εἴτε ἄλλων «εἰδικῶν δικαιωμάτων».

Δὲν εἶναι ὅμως εὐσύνοπτες οὔτε οἱ μειωτικὲς τοῦ ἐξάισιου αὐτοῦ συνόλου δυνατότητων συμπεριφορᾶς πολλαπλὲς ὑποχρεώσεις τοῦ δικαιοῦχου ἐλευθερίας πρὸς πράξεις εἴτε παραλείψεις. Ἄς τὶς ἀπαριθμήσομε κατὰ κατηγορίες: ὑποχρεώσεις ἐπιβλημένες ἀπὸ τὴ νομοθεσία καὶ ἀπὸ τὴ διοίκηση, μὲ σκοπὸ τὴ συγκρότηση καὶ τὸν ἐφοδιασμὸ καὶ τὴ λειτουργία δημοσίων εἴτε κοινωφελῶν ὀργανισμῶν, ἢ καὶ πρὸς ἀποτροπὴ ἀπλῶς κινδύνων, ἢ στὴν περίπτωση τῶν γονέων πρὸς συντήρηση καὶ ἀνατροφή τῶν ἀνηλίκων τέκνων· ὑποχρεώσεις πρὸς σεβασμὸ τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἰδιοκτησίας ἢ ὅποιου εἰδικοῦ δικαιώματος κάθε ἄλλου ἀνθρώπου, μέλους τῆς ἴδιας κοινωνίας, καὶ πρῶτίστα πρὸς ἀποφυγὴ συμπεριφορᾶς βλαπτικῆς τῆς ὑγείας του καὶ τῆς σωματικῆς του ἀκεραιότητος ἢ καὶ ἄμεσα τῆς ζωῆς του.

Δυναμικὸ στοιχεῖο κατ' ἐξοχὴν τοῦ περιεχομένου τῆς ἐλευθερίας ὡς δικαιοῦχου εἶναι τὸ δικαίωμα πρὸς σύναψη συμβάσεων. Διαμέσου αὐτοῦ προπάντων, ἀλλὰ

12. Κ. Δεσποτοπούλου, *Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου*, 2000², σ. 261-266, *Études sur la liberté*, 1974, σ. 98-102, *Ἡ ἔννοια τοῦ δικαιοῦχου*, 1989², σ. 64-72.

καὶ μὲ χρήση τῆς ὑπάρχουσας ἰδιοκτησίας, ἐπιτελεῖται ἡ ἀπόκτηση πλήθους «εἰδικῶν δικαιωμάτων», ἀλλὰ καὶ ἡ πρόσκτηση ἀντικειμένων τῆς ἰδιοκτησίας ἄλλων ἀνθρώπων, ὅτε καὶ συμβαίνει ὅ,τι ἀποκαλεῖται συσώρευση πλούτου.

Ἐξαρτᾶται λοιπὸν τὸ πραγματικὸ εὖρος τοῦ περιεχομένου τῆς ἐλευθερίας, ὡς βασικοῦ δικαιώματος, ἀπὸ τὴν ἐπινοητικὴ φαντασία τοῦ ὑποκειμένου της, ἀλλὰ καὶ πρὸς ἐπαύξηση μὲν ἀπὸ τὴν ἔκταση τῆς ἰδιοκτησίας του προπάντων, ἢ τὸ πλῆθος καὶ τὸ ποιὸν τῶν διαθέσιμων πρὸς χρήση του δημόσιων χώρων εἴτε ἄλλων μέσων ὑπηρετικῶν τῆς ζωῆς του, πρὸς ἐλάττωση δὲ ἀπὸ τὴν ἔκταση καὶ τὸ βᾶρος τῶν κατὰ δίκαιον ὑποχρεώσεών του· ἄρα καὶ ὑπέχει διαφορισμὸ, ἀνάλογα πρὸς τὴ διάρθρωση τῆς κοινωνίας, ἂν εἶναι π.χ. σὲ μέγα βαθμὸ κοινοκτησιακῆ εἴτε μᾶλλον ἰδιοκτησιακῆ, ἂν χαρακτηρίζεται ἀπὸ αὐστηρὸν παρεμβατισμὸ στὴν ἰδιωτικὴ ζωὴ ἢ τὸ ἀντίθετο. Οὐδέποτε ὅμως ἐκλείπει ὀλικὰ ἢ εὐχέρεια πρὸς ἄσκηση τοῦ δικαιώματος ἐλευθερίας, δηλαδὴ πρὸς αὐτοκαθορισμὸν κάπως τῆς ἰδιωτικῆς ζωῆς, καθὼς πάντοτε ἀπομένει ἡ διαφυγὴ πρὸς τὰ σύμφυτα μὲ τὴ Φύση ἀγαθὰ καὶ πρὸς τὰ καθαρὰ τοῦ πνεύματος ἀγαθὰ, ἔστω καὶ ἂν γίνεται καὶ αὐτὴ δυσχερέστατη καὶ σχεδὸν ἀνέφικτη μὲ τὴν κράτηση π.χ. σὲ δεσμοτήριον ἢ καὶ ἀπλῶς μὲ τὴν ἄκρα στέρξη ἀπὸ ἀγαθὰ ὀλικὰ.

* * * *

Ἀποτελεῖται ὅμως ἀπὸ αὐτὰ μόνον τὸ θετικὸ δίκαιο; — Ὁχι, αὐτὰ εἶναι τὰ ἐλάχιστα καὶ ἀναγκαῖα συστατικά του. Ἡ σύστασή του, ἡ γνώριμη στὴν Ἱστορίαν, ἐνέχει καὶ ἄλλα πολλὰ.

Θὰ ἦταν δηλαδὴ αὐτὰ μόνον τὰ συστατικά τοῦ θετικοῦ δικαίου, ἂν δὲν ὑπῆρχε στὴν ἕως τώρα ἱστορικὴ πραγματικότητα καὶ ὅ,τι θεωρεῖται **παθολογία** τοῦ δικαίου, προκλημένη ἀπὸ τὴν ἐπεισοδιακὴ ἔστω παρεμβολὴ τῆς ἀδικίας στὶς διανθρώπινες σχέσεις.

Καὶ ἰδοὺ σὲ ποιὸ σημεῖον τοῦ θετικοῦ δικαίου ἐπισυμβαίνει συγκεκριμένα ἡ προσβολὴ του.

Τὸ θετικὸ δίκαιο ὑπάρχει ὡς ἀντικειμενικὸ δίκαιο, ἀλλὰ καὶ ὡς ὑποκειμενικὸ δίκαιο. «Ἀντικειμενικὸ δίκαιο» εἶναι τὸ σύνολον τοῦ συντελεσμένου κάθε φορὰ καθορισμοῦ δικαίου, ὅπως ἰσχύει γιὰ τὸ ἐφεξῆς ἐκάστοτε ὑποκείμενόν του, καὶ μάλιστα ἐμφανίζεται ὡς σύνολον **κανόνων δικαίου**, μὲ ἀπεύθυνση πρὸς τὸ ὑποκείμενον αὐτό, ἂν καὶ ταυτόχρονα ἐνέχει ἀπεύθυνση καὶ πρὸς ἄλλα ὑποκείμενα ὑπὸ ἄλλη ὅμως ὄψη. «ὑποκειμενικὸ δίκαιο» εἶναι ἡ ἐφεξῆς πρόβαση καθορισμοῦ δικαίου, ὅπως καὶ ὅσο ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ κάθε φορὰ ὑποκείμενόν του πρὸς τὴν ἀντίστοιχον κατεύθυνση.

Συμβαίνει όμως οί κανόνες δικαίου να είναι είτε **έκχωρητικοί** είτε **έπιτακτικοί**, με συνέπεια τὸ αντίστοιχο ὑποκειμενικὸ δίκαιο να είναι είτε **δικαίωμα** είτε **ὑποχρέωση δικαίου**, καὶ μάλιστα ὑποχρέωση δικαίου είτε πρὸς πράξη, ὅταν ὁ ἐπιτακτικὸς κανόνας ἐνέχει **προσταγή**, είτε πρὸς παράλειψη, ὅταν ὁ ἐπιτακτικὸς κανόνας ἐνέχει **ἀπαγόρευση**. Ἐξ ἄλλου, ὅμως, συμβαίνει συχνὰ ὁ ἴδιος κανόνας δικαίου να είναι ἐκχωρητικὸς γιὰ ὀρισμένο ὑποκείμενο καὶ ἐπιτακτικὸς ἀντίστοιχα πρὸς ἄλλα ὑποκείμενα ἢ πρὸς ἄλλο ὑποκείμενο, με συνέπεια μάλιστα να δημιουργεῖ δικαίωμα στὸ πρῶτο ὑποκείμενο καὶ ὑποχρέωση ἀντίστοιχη στὰ ἄλλα ὑποκείμενα ἢ στὸ ἄλλο ὑποκείμενο. Π.χ. με τὸν ἴδιο κανόνα δικαίου θεμελιώνεται κάποιον ἐμπράγατο δικαίωμα στὸν Α καὶ ταυτόχρονα ὑποχρέωση ἕλων τῶν ἄλλων να μὴ προβοῦν σὲ χρήση ἢ κατάληψη τοῦ ἀντικειμένου τοῦ δικαιώματος αὐτοῦ, είτε θεμελιώνεται κάποιον ἐνοχικὸ δικαίωμα τοῦ Α καὶ ταυτόχρονα ὑποχρέωση ὀρισμένου ἄλλου προσώπου να προβεῖ στὴν ἀντίστοιχη παροχὴ πρὸς τὸν Α.

Με τὴν ἀλληλουχία λοιπὸν αὐτὴ δικαιωμάτων καὶ ὑποχρέωσεων κατορθώνεται ἡ συνάρθρωση τοῦ θετικοῦ δικαίου, ἡ συνέχεια λοιπὸν στὴ ρυθμιστικὴ τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς λειτουργία του, καὶ ἄρα ἡ συνοχὴ τῆς κοινωνίας.

Ἐπάρχουν πολλὰς κατηγορίες δικαιωμάτων καὶ ὑποχρέωσεων δικαίου, καὶ ἀντίστοιχες μορφές τῆς πολύτροπης ἀλληλουχίας τους¹³. Ἄς ἀρκεσθοῦμε ὅμως να ἐξάρομε σπουδαία διαφορὰ μεταξύ τους. Ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ θετικοῦ δικαίου ἡ ἄσκηση τοῦ δικαιώματος δὲν εἶναι κάτι κρίσιμο. Καὶ ἡ πιὸ ἄστοχη ἄσκηση ἢ καὶ ἡ μὴ ἄσκηση τοῦ δικαιώματος δὲν ἐπιφέρει διάσπαση τῆς συνοχῆς τοῦ θετικοῦ δικαίου. Ἡ ἄσκηση τοῦ δικαιώματος ἐνδιαφέρει μόνο τὴν ἠθικὴ, ἄρα καὶ τὴ δικαιοσύνη ὡς ἠθικὴ ἀρετὴ. Δὲν εἶναι δηλαδὴ ἀνεύθυνος ἠθικὰ ὅποιος ἀσχεῖ τὸ δικαίωμά του ἀνάξια. Ἡ εὐθύνη ὅμως αὐτὴ δὲν ἔχει καὶ ιδιότητα θετικοῦ δικαίου. Με ἄλλη ἔκφραση, τὸ δικαίωμα ὡς πλάσμα τοῦ θετικοῦ δικαίου δὲν παραβιάζεται ποτὲ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν δικαιοῦχο. Ἀντίθετα, ἡ ὑποχρέωση δικαίου εἶναι τὸ ἄμεσα τρωτὸ σημεῖο τοῦ θετικοῦ δικαίου. Ἡ μὴ ἐκπλήρωσή της σημαίνει παραβίασή της ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ὑπόχρεω, καὶ ταυτόχρονα παράβαση τοῦ θεμελιωτικοῦ της κανόνα δικαίου, τοῦ ἐπιτακτικοῦ πάντοτε.

Καὶ στὴν μέχρι σήμερα ἱστορικὴ πραγματικότητα συμβαίνει πολλοὶ ἄνθρωποι να παραβιάζουν τὶς ἰδικές τους ὑποχρέώσεις δικαίου, ὥστε καὶ να παραβαίνουν τὸν ἀντίστοιχο κανόνα δικαίου, ἄρα καὶ να καταστρέφουν σὲ κάποιον βαθμὸ τὴ συνοχὴ

13. Κ. Δεσποτοπούλου, *Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου*, 2000², σ. 253-273.

τοῦ θετικοῦ δικαίου, νὰ διαπραττοῦν δηλαδὴ ρήξη τοῦ δικαίου ἢ μὲ ἄλλη ἔκφραση **ἀδίκημα**¹⁴.

Τὸ ἀδίκημα, λοιπόν, ἀποτελεῖ κεντρικὸ στοιχεῖο ἀποφασιστικὸ γιὰ τὴν διάπλαση τοῦ συστήματος δικαίου στὴν ἱστορικὰ γνώριμη παρουσία του. Πρέπει δηλαδὴ τὸ σύστημα τοῦ θετικοῦ δικαίου νὰ ὑπεραμυνθεῖ τῆς συνοχῆς του καὶ ἄρα νὰ ἀντιδράσει καίρια στὸ ἀδίκημα, εἴτε **προληπτικά**, ὥστε νὰ ἀποτρέψει τὴ διάπραξή του, εἴτε **κατασταλτικά**, ὥστε νὰ ἐπανορθώσει τὶς συνέπειές του¹⁵. Τὸ σύνολο τῶν πράξεων δικαίου καὶ τῶν ἀντίστοιχων θεσμῶν πρὸς ἀποτροπὴ τοῦ ἀδικήματος εἴτε πρὸς ἐπανόρθωση τῶν συνεπειῶν του, ἔχομε ὀνομάσει **«κυρωτικὴ λειτουργία τοῦ δικαίου»**.

Ἀνήκουν στὴν κυρωτικὴ λειτουργία τοῦ δικαίου: ὡς προληπτικὴ τοῦ ἀδικήματος, οἱ τρεῖς φάσεις ἐπιβολῆς τῆς ποινῆς, δηλαδὴ ἡ ἀπειλή, ἡ κατάγνωση, καὶ ἡ ἐκτέλεση τῆς ποινῆς, τὸ δικαίωμα τῆς ἀμυνας, ἡ ἀστυνομία ἢ καὶ ὁ στρατός, ἡ διαπαιδαγώγηση· ὡς κατασταλτικὴ τοῦ ἀδικήματος, οἱ διάφοροι τρόποι ἐνέργειας πρὸς ἄρση τῶν συνεπειῶν τοῦ ἀδικήματος, δηλαδὴ πρὸς ἐπαναφορὰ τῶν πραγμάτων, ὅσο εἶναι δυνατὸν νὰ γίνεи, στὴν πρὶν ἀπὸ τὴ διάπραξη τοῦ ἀδικήματος κατάσταση, καὶ μὲ ἐπιβάρυνση κατ' ἀρχὴν τοῦ δράστη.

Ἡ κυρωτικὴ λειτουργία τοῦ δικαίου εἶναι, ἄρα, βοηθητικὴ μόνον, καὶ ὄχι κύρια λειτουργία τοῦ δικαίου, ἄλλωστε οὔτε ἀπαραίτητα συστατικὴ του σὲ κάθε μορφὴ κοινωνίας, ἀλλὰ μόνον ἐκεῖ ὅπου καὶ ὅσο μόνον ὑπάρχει τάση γιὰ διάπραξη ἀδικημάτων.

Ἐξ ἄλλου, ἡ κυρωτικὴ λειτουργία τοῦ δικαίου εἶναι κάτι ἀμφίτροπο, δηλαδὴ ἐνέχει καὶ τὸν κίνδυνο, ἀντὶ νὰ ὑπηρετήσῃ τὸ θετικὸ δίκαιο, νὰ συμβάλῃ μὲ τὴν ἐπίκλησή της νὰ προσβληθεῖ τὸ θετικὸ δίκαιο, ἀλλὰ καὶ ἡ δικαιοσύνη. Αὐτὸ συμβαίνει προπάντων, καθὼς κύριο μέσο τῆς κυρωτικῆς λειτουργίας τοῦ δικαίου εἶναι ὁ ἐξαναγκασμός, καὶ μάλιστα ὄχι ὁ ψυχολογικὸς μόνον, ἀλλὰ καὶ ὁ φυσικὸς, δηλαδὴ ἡ ἐνοπλὴ βία, προικισμένη μὲ τὸ κύρος τοῦ δικαίου.

Ἐνδέχεται λοιπόν, μὲ τὸ πρόσχημα, ὅτι ἔχει διαπραχθεῖ ἀδίκημα, νὰ ὑποστεῖ ὁ φερόμενος ὡς δράστης ἐξαναγκασμὸ ἀναιρετικὸ τῆς ἐλευθερίας του ὡς δικαίωματος, εἴτε ζημιωτικὸ ἄλλων προσωπικῶν του δικαιωμάτων ἢ καταστροφικὸ ἴσως καὶ τῆς ζωῆς του. Ἐνδέχεται ἀκόμη, νὰ ἔχει ἔστω διαπραχθεῖ ἀδίκημα, οἱ συνέπειές

14. Κ. Δεσποτοπούλου, *ὅπ. ἀν.*, 2000², σ. 274-278

15. Κ. Δεσποτοπούλου, *ὅπ. ἀν.*, 2000, σ. 188-191 καὶ σ. 278-344. *Études sur la liberté*, σ. 56-57.

του ὅμως νὰ εἶναι ἀκαθόριστες, καὶ νὰ ἐπιδιώκεται ἡ ἄρση τους μὲ ἐξαναγκασμὸ τοῦ δράστη πρὸς ὑπέρογκες ἀποζημιώσεις, ὑπέρτερες τῆς προκλημένης ἀπὸ τὸ ἀδίκημα ζημίας.

Ἄρα, γιὰ νὰ μὴ ἐκτρέπεται ἡ κυρωτικὴ λειτουργία σὲ ὄργανο πρὸς διάπραξιν ἀδικήματος μὲ πρόσχημα τῆ δῆθεν διάπραξιν ἤδη ἀδικήματος ἢ μὲ ἀπατηλὴ διόγκωση τῶν συνεπειῶν τοῦ διαπραγμένου ἀδικήματος, χρειάζεται, πρὶν ἐφαρμοστεῖ οἴοσθῆποτε ἐξαναγκασμὸς δικαίου, νὰ ὑπάρξει ἀμερόληπτη καὶ ἀντικειμενικὴ διαγνώμη γιὰ τὴν διάπραξιν τοῦ ἀδικήματος καὶ γιὰ τὶς ὀφειλόμενες ἀπὸ τὸν δράστη ἐνέργειες πρὸς ἄρση τῶν συνεπειῶν του. Ἡ διαγνώμη αὐτὴ ἐμφανίζεται ἰδιαίτερα ὡς ἀναγκαία, ὅταν ὁ φερόμενος ὡς δράστης ἀμφισβητεῖ ἢ τὴν διάπραξιν καὶ τοῦ ἀδικήματος ἢ τὴν ἔκταση τῶν συνεπειῶν του, καὶ ἄρα τὴν ὀφειλόμενη ἐπανόρθωσή τους ὡς πρὸς τὸ ποῖόν της ἢ τὸ ποσόν της.

Ἴδου λοιπὸν γιὰ ποῖο λόγο διακόπτεται ἡ συγκεκριμένη ἐκδήλωση τῆς κυρωτικῆς λειτουργίας καὶ παρεμβάλλεται ἡ **δικαστικὴ λειτουργία**, μὲ ἀποστολὴ τὴν αὐθεντικὴ αὐτὴ κρίση, ὡς προϋπόθεση γιὰ τὴ συνέχιση καὶ ὀλοκλήρωση τῆς κυρωτικῆς λειτουργίας στὸ προκείμενο ἐκάστοτε θέμα ἢ γιὰ τὴν ὀριστικὴ διακοπὴ της καὶ ματαίωσή της.

Ἄρα, ὅταν πραγματεύεται γιὰ τὸ «διορθωτικὸν δίκαιον», ταυτόσημο, τουλάχιστον μερικὰ, μὲ ὅ,τι ὀνομάζομε κυρωτικὴ λειτουργία τοῦ δικαίου, γράφει ἐπίσης: «ἰδίῳ καί, ὅταν ἀμφισβητῶσιν, ἐπὶ τὸν δικαστὴν καταφεύγουσιν» (*Ἡθικὰ Νικομάχεια* 1132 a 19-20)¹⁶.

Ἄρα, ὅπως τὸ **ἀδίκημα** ἐπιφέρει τὴ μετάβαση ἀπὸ τὴ βασικὴ λειτουργία τοῦ δικαίου καὶ ἄμεσα ὑπηρετικὴ τῶν σκοπῶν του πρὸς τὴν κυρωτικὴν λειτουργία του, ἀνάλογα ἡ **ἀμφισβήτηση**, ὡς πρὸς τὸ ἀδίκημα δηλαδὴ καὶ τὶς συνέπειές του καὶ ἄρα τὶς ὀφειλόμενες ἐπανορθώσεις τους, ἐπιφέρει τὴ μετάβαση ἀπὸ τὴν κυρωτικὴν λειτουργία τοῦ δικαίου στὴ δικαστικὴν λειτουργία.

Καὶ εἶναι ἡ δικαστικὴ λειτουργία κρισιμώτατη γιὰ τὴ μὴ παρεκτροπὴ τοῦ δικαίου. Ὁ Ἄριστοτέλης ἐξαίρει τὴν ἀξία της, μὲ τὶς ἐξῆς φράσεις: «τὸ δ' ἐπὶ τὸν δικαστὴν ἰέναι, ἰέναι ἐστὶν ἐπὶ τὸ δίκαιον· ὁ γὰρ δικαστὴς βούλεται εἶναι οἷον δίκαιον ἔμψυχον» (*Ἡθικὰ Νικομάχεια* 1132 a 20-22). Πρόδηλο εἶναι τὸ μέγα ἠθικὸ βάρος τῆς ἀποστολῆς τοῦ δικαστῆ, καθὼς αὐτὸς ἀποκαλεῖται «δίκαιον ἔμψυχον». Ἐξ ἄλλου, ἡ ἔκφραση αὐτὴ ἐνέχει ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὸν **νόμον** ὡς δίκαιον, καθὼς

16. Κ. Δεσποτοπούλου, *Aristote sur la famille et la justice*, 1983, σ. 136.

δηλαδή ο νόμος υπάρχει στην ακινησία του και στη δυσπροσαρμοστικότητα του προς τα καθ' ἕκαστα.

Βέβαια, «δικαίον ἔμφυχον» πρέπει να είναι κάθε συνειδητός ἄνθρωπος, μέλος τῆς κοινωνίας. Ἀπὸ τὴν ἄποψη ὅμως τοῦ θετικοῦ δικαίου αὐτὸ ἰσχύει κατ' ἐξοχὴν γιὰ τὸν δικαστή. Ἀλλωστε καὶ γι' αὐτὸ θεωρεῖται ἡ **δικαστικὴ ἀπόφαση** ὡς κάτι αὐθεντικό, ἄρα καὶ συνεπάγεται («δεδικασμένον»), εἴτε εἶναι καταψηφιστικὴ εἴτε ἀπορριπτικὴ, καὶ ἀκόμη ἐνέχει («ἐκτελεστότητα»), ὅταν εἶναι καταψηφιστικὴ, δηλαδή ὅταν ἀποδέχεται ὅτι διαπράχθηκε ἀδίκημα καὶ ὀρίζει μὲ ἀκρίβεια τὴν ὀφειλομένη ἐπανόρθωση τῶν συνεπειῶν τοῦ ἀπὸ τὸν δράστη. Καὶ μόνο στὴ δεύτερη περίπτωσι, ἡ κυρωτικὴ λειτουργία τοῦ δικαίου συνεχίζεται ὡς τὴν ὀλοκληρωσὴ της, μὲ χρῆση ἐνδεχόμενα καὶ φυσικοῦ ἐξαναγκασμοῦ, ἐπακολουθεῖ δηλαδή τότε ἡ λεγόμενη «ἀναγκαστικὴ ἐκτέλεση», ἂν χρειασθεῖ.

Ἴδου ἄρα ἡ θέση τῆς **δίκης** στὸ σύστημα τοῦ δικαίου. Στὴν περίπτωση τῆς δίκης, τῆς ὅχι ποινικῆς, μὲ τὴν ἔγερση τῆς ἀγωγῆς ἔχομε συγκεκριμένη ἔναρξη τῆς κυρωτικῆς λειτουργίας καὶ ὅχι ἀκόμη τῆς δικαστικῆς· μὲ τὴν ἀρνητικὴ ἀπάντηση τοῦ ἐναγόμενου, ἄρα τὴν «ἀμφισβήτηση», ἀρχίζει οὐσιαστικὰ ἡ δίκη, συγκεκριμένη δηλαδή ἐκδήλωση τῆς δικαστικῆς λειτουργίας· μὲ τὴν δικαστικὴ ἀπόφαση, λήγει ἡ παρεμβολὴ τῆς δικαστικῆς λειτουργίας καὶ ἡ προκείμενη δίκη, ὅποτε ἢ συνεχίζεται ἡ κυρωτικὴ λειτουργία, ἢ ἀρξάμενη μὲ τὴν ἔγερση τῆς ἀγωγῆς, ἢ ματαιώνεται ἡ συνέχισή της ὡς ἄνευ ἀντικειμένου.

Ἀνάλογη, μὲ κάποιες διαφορές, εἶναι ἡ ποινικὴ δίκη, ὅπου ἐξ ἄλλου δὲν χρειάζεται ἡ ἀμφισβήτηση τοῦ κατηγορουμένου γιὰ τὴν ἔναρξή της οὔτε ἀρκεῖ τυχὸν ἡ ὁμολογία του γιὰ τὴ λήξή της μὲ καταδίκη του. Δίκη ποινικὴ ὅμως εἶναι οὐσιαστικὰ διαδικασία γιὰ τὴν κατάγνωση ἢ μὴ ποινῆς, μία δηλαδή ἀπὸ τὶς τρεῖς φάσεις τῆς ἐπιβολῆς τῆς ποινῆς. Καὶ μόνο, καθὼς σ' αὐτὴν κατ' ἐξοχὴν ἀπαιτεῖται ἡ ἀνακάλυψη τῆς ἀλήθειας ὡς πρὸς τὴν διάπραξη ἀδικήματος καὶ τὰ εἰδικὰ περιστατικὰ της ἢ καὶ ὡς πρὸς τὴν προσωπικότητα ἐπίσης τοῦ δράστη, εἶναι καταπιστευμένη στὰ δικαστήρια ἡ σοβαρότατη αὐτὴ φάση τῆς κυρωτικῆς λειτουργίας, ὥστε νὰ ὑπάρχουν οἱ μεγαλύτερες δυνατὲς ἐγγυήσεις ἀπροκαταληψίας καὶ ἀντικειμενικότητας. Ἐξ ἄλλου, καὶ ἡ ἀπόφαση τῆς ποινικῆς δίκης ἀποτελεῖ δεδικασμένον, εἴτε καταδικαστικὴ εἶναι εἴτε ἀθωωτικὴ, ἐνέχει καὶ αὐτὴ ἐκτελεστότητα, ὅταν εἶναι καταδικαστικὴ.

Ἡ κυρωτικὴ λειτουργία τοῦ δικαίου ἔχει καὶ στὸν αἰῶνα μας ὑποστρεῖ, ἀλλὰ καὶ ὑπέχει κάπου ἀκόμη, ἀτιμωτικὴ διαστροφή, μὲ ὅ,τι προπάντων, ὡς ἐπιβολὴ ποινῆς εἴτε ὡς μέτρο ἄμυνας τοῦ καθεστῶτος, ἐνέχει φοικτὴ συχνὰ παραβίαση τῶν

δύο βασικῶν τοῦ δικαίου θεσμῶν, τῶν κατοχυρωτικῶν τῆς ζωῆς καὶ τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου. Εἶναι ἰδίωμα τῆς ἐπιβολῆς τῆς ποινῆς ἢ ἀντινομία, ἢ ἐγκείμενη στὴν ἀντιμετώπιση ὀρισμένου ἀνθρώπου ὡς ἐχθροῦ τοῦ δικαίου, ἐνῶ δὲν παύει ὁ ἴδιος αὐτὸς νὰ εἶναι πάντοτε ὑπατὴ ἀξία τοῦ δικαίου. Καὶ πρόβλημα ἔμμοно τοῦ ποινικοῦ δικαίου εἶναι ἡ ἀπάλυνση κάπως τῆς ὀξύτατης αὐτῆς ἀντινομίας. Στὴν ἱστορικὴ ὅμως πραγματικότητα, ὑπὸ τὸ κάλυμμα τοῦ ποινικοῦ δικαίου, μυριάδες ἀνθρώποι ἔχουν ἀντιμετωπισθεῖ ἀποκλειστικά ὡς ἐχθροί, δηλαδή ἔχουν ὑποβληθεῖ σὲ βασανιστήρια, ταπεινώσεις ἔσχατες καὶ θανατώσεις. Ἡ σταυροφορία γιὰ τὴν προστασία τῶν «ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων» ἐπιβάλλεται ἰδιαίτερα γιὰ τὴν ἀποτροπὴ τῆς ἀτιμωτικῆς αὐτῆς διαστροφῆς τοῦ θετικοῦ δικαίου.

Παρὰ ταῦτα, ὅμως, τὸ καίριο πρόβλημα τοῦ θετικοῦ δικαίου εἶναι καὶ σήμερα συνυφασμένο μὲ τὴν κύρια λειτουργία του, ἐννοημένη κατ' ἀφαίρεση τῆς κυρωτικῆς λειτουργίας καὶ τῆς δικαστικῆς λειτουργίας. Ἐπίκεντρο τοῦ καίριου αὐτοῦ προβλήματος εἶναι ἡ χάραξη τῶν ἐκάστοτε ὀρίων τοῦ ἑτεροκαθορισμοῦ πρὸς τὸν αὐτοκαθορισμό, τῶν νομοθετικῶν εἴτε διοικητικῶν ἀπλῶς κανόνων πρὸς τὴν ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία εἴτε ὡς βιοτελεστικὴ αὐτενέργεια εἴτε ὡς σύναψη συμβάσεων· ὅ,τι σχηματικὰ ἐμφανίζεται, εἰδικὰ στὸ πεδίο τῆς οἰκονομίας, ὡς διάζευγμα: διοίκηση ἢ σύμβαση· δηλαδή ποιά προσφέρεται σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ γιὰ χρῆση ἀποδοτικῆ στὴν οἰκονομία, ἢ διοίκηση, ὅπως στὸ σύστημα τοῦ σοσιαλισμοῦ, ἢ ἡ σύμβαση, ὅπως στὸ σύστημα τοῦ φιλελευθερισμοῦ.

Οἱ περιφημες στὴν ἐποχὴ μας συζητήσεις γιὰ τὶς ἀντιθέσεις μεταξύ ἐλεύθερης οἰκονομίας καὶ σοσιαλιστικῆς οἰκονομίας ἢ μεταξύ αὐτοδιαχειριστικῶν μεθόδων καὶ γραφειοκρατικῶν μεθόδων στὸ πλαίσιο τῆς σοσιαλιστικῆς οἰκονομίας ἔχουν ὡς βάση τὴ διάταξη μεταξύ τοῦ αὐτοκαθορισμοῦ καὶ τοῦ ἑτεροκαθορισμοῦ ὡς δύο, ἀπαραίτητων, φάσεων τοῦ δικαίου. Καὶ ὑπάρχει στὴν ἐποχὴ μας κάποια εἰδωλολατρεία ἢ καὶ συχνὰ καπηλεία τῆς ἐλευθερίας ὡς δικαιώματος, πηγῆς τοῦ κατὰ δίκαιον αὐτοκαθορισμοῦ. Καὶ συμβαίνει, κατ' ἐξοχὴν στὴν ἐποχὴ μας, νὰ εἶναι ἰδιαίτερα ἐπικίνδυνη ἢ καπηλεία εἴτε εἰδωλολατρεία τῆς ἐλευθερίας, καθὼς τεράστιες δυνάμεις ἔχουν ἐξαπολυθεῖ στὴν ἐπιφάνεια τῆς Ἱστορίας μὲ οἶονεὶ ἐωσφορικά ἐνδεχόμενα γιὰ τὸ ἀνθρώπινο γένος, ἢ καὶ ἄλλα οἰκουμενικῶν διαστάσεων ζητήματα ἔχουν προκύψει, ὥστε νὰ εἶναι ὅσο ποτὲ ἄλλοτε ἀπαραίτητη ἢ ἀναπτυγμένη καὶ διορατικὴ διοίκηση.

Ἐξ ἄλλου, στὴν ἐπιστήμη καὶ στὴ γνήσια πολιτικὴ, δὲν ἐπιτρέπεται καμιά εἰδωλολατρεία εἴτε καπηλεία ὅποιου θεσμοῦ καὶ ὅποιας ἀξίας. Αἴτημα τῆς ἐπιστῆ-

μης και τῆς πολιτικῆς πρέπει νά εἶναι ἡ προσήλωση αὐστηρά στήν ἀλήθεια και στή δικαιοσύνη.

* * * *

Και ἄς συγκεφαλαιώσωμε. Αὐτό εἶναι τὸ σύστημα τοῦ δικαίου: Κανόνες και πράξεις, ἐνδιάμεσά τους δικαιώματα και ὑποχρεώσεις, ὡς ὑποκειμενικές διαπλάσεις τῶν κανόνων και ὡς δυνατολογικές εἴτε δεοντολογικές ἀφετηρίες πρὸς τίς πράξεις. Τρεῖς λειτουργίες σὲ ἀλληλουχία μεταξύ τους: ἡ κύρια λειτουργία, ἡ κυρωτικὴ ὡς ἄμεσα ὑπηρετικὴ τῆς πρὸς μὴ παράβαση τῶν κανόνων τῆς, ἡ δικαστικὴ ὡς ὑπηρετικὴ τῆς κυρωτικῆς πρὸς ἀποτροπὴ ἐκτροπῆς τῆς.

Τὸ τριαδικὰ λειτουργικὸ αὐτό, ρυθμιστικὸ διανθρώπινων σχέσεων, πραξιακὸ σύστημα, ἐμπεδώνει τὴν ὑπαρξὴ τῆς κοινωνίας μὲ τὴν συνεκτικὴ τῆς δράση του και συνεπιτελεῖ τὸν σκοπὸ τῆς, δηλαδή τὸ «ζῆν» ἢ και τὸ «εὖ ζῆν» τῶν ἀνθρώπων τῆς.

Ἐνταγμένος στὸ κατ' ἀρχὴν καίρια εὐεργετικὸ αὐτὸ σύστημα ἐπιζεῖ ὁ ἄνθρωπος και δέχεται ἀπὸ αὐτὸ πολλαπλοὺς προσδιορισμούς, καθὼς και πολλαπλές παροχές. Ὁ ἰκανὸς ὅμως γιὰ ἔλλογη συμπεριφορὰ ἐνήλικος ἄνθρωπος δὲν παραμένει ἀπλῶς ἐνταγμένος στὸ σύστημα. Ὡς ὑποκείμενο δικαιώματος ἐλευθερίας, ὅσο και ἂν στηρίζεται πάντοτε ἀπὸ τὸ σύστημα και στήν ἄσκηση τοῦ βασικοῦ αὐτοῦ δικαιώματος, ὅμως ἤδη στήν ἄσκηση αὐτὴ βρίσκεται κάπως ἐκτός και ὑπέρανω τοῦ συστήματος, καθὼς ἐπανευρίσκει τὸ λειτούργημα τῆς ριζικῆς ἐλευθερίας του, δηλαδή τὴν ἀκέραιη εὐθύνη του ὡς λειτουργοῦ τῆς ἠθικῆς, ἐπιφορτισμένος μὲ τὸν αὐτοκαθορισμὸ τῆς συμπεριφορᾶς του πρὸς ἄξια τέλεση τῆς ζωῆς του σὲ κάθε στιγμή τῆς.

Δὲν εἶναι τὸ σύστημα τοῦ δικαίου ἡ ἔσχατη και ὑπατὴ ἀξία. Διὰ μέσου τοῦ βαρύτιμου αὐτοῦ συστήματος περισώζεται και ὑπηρετεῖται και παραμένει ἔσχατη και ὑπατὴ ἀξία ὁ ἄνθρωπος!